

Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları

Industrialization in Procurement of Ice and Ice Factories Established in the Ottoman Empire

Burcu Kurt*

Özet

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme ve fabrikalaşma sürecinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da 15. yüzyıldan beri klasik yöntemlerle elde edilmekte olan kar ve buzun temin yöntemi değişmiş ve yüksek ölçeklerde üretim yapan makinelerle ikame olmuştur. Öncelikle buz imalini teşvik için imtiyaz usulü ile taliplerine ihale edilen buz fabrikaları kurma hakkı verilmiştir. Zamanla buz kullanımının artması ve suni buz üretiminin yaygın bir sanayi koluna dönüşmesi ile 1892 yılından itibaren imtiyaz usulü terk edilerek talep edenlere adi ruhsatlar verilerek buz fabrikaları kurulmasına müsaade edilmiştir. Bu şekilde özellikle nüfusun yoğun olduğu, kara ve deniz ile ulaşım imkanları bulunan bölgeler başta olmak üzere Balkanlar'dan Ortadoğu'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çok yerinde buz fabrikaları tesis edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, buz, bu fabrikaları, 19. yy.

Abstract

The second half of the 19th century was a period of industrialization and factorization in the Ottoman Empire. As a consequence, the method of providing snow and ice, which are obtained by conventional methods since the 15th century has been changed and replaced with machines producing high scales of ice and snow. Primarily, to promote the manufacture of ice, concessions are given as a privilege to establish ice factories. In time, the increased use of ice and evolution of artificial ice production to a widespread industrial branch, procedure of giving concessions has been abandoned in 1892. After that, licenses are given to those who demand to establish ice factories. In this way, particularly in the regions which are densely populated or have land and sea transportation facilities, ice factories have been established in many parts of the Ottoman Empire from the Balkans to the Middle East.

Keywords: Ottoman, ice, ice factories, 19th century.

---

* Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Sultanahmet İshakpaşa Mahallesi Atmeydanı Sokak no.1 34413 İstanbul, 05325616420, kurtburcu@yahoo.com.

18. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa’da başlayan sanayi devrimi ve akabinde gelişen makineleşme hareketinin bir sonucu olarak 19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme ve fabrikalaşma sürecinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte ilk etapta devletin özellikle askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir çok fabrika açılmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru ise yerli tüketime yönelik gıda maddelerini üretmek amacıyla fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.

19. yüzyıla kadar yalnızca geleneksel biçimlerde temin edin kar ve buz, Osmanlı İmparatorluğu’nda sarayın yanı sıra yerel halk tarafından da yoğun talep görmekte fakat bu talebi karşılayacak bir arz bulunmamaktaydı. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı sanayileşme hareketi içerisinde kurulması teşvik edilen fabrikalardan biri de buz fabrikaları olmuştur. Buzun fabrikalarda yüksek ölçeklerde üretiminin teşvik edilmesini de buzun, halk ve saray katındaki öneminin ve mevcut arzın yetersizliğinin bir kanıtı olarak telakki etmek mümkündür.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme ve fabrikalaşma sürecinin bir parçası olarak buz fabrikalarının tesis ve gelişim süreci ele alınacaktır. Bu şekilde halkın ihtiyaç maddelerinden biri olan kar ve buzun temin sürecinde sanayileşmenin etkisiyle yaşanan değişiklikler ve bu anlamda halkın ihtiyaçlarını karşılama biçimi olarak buz fabrikalarının kurulması irdelenecektir.

1. Yeme İçme Kültüründe Karın Kullanımı

Kar ve buzun yeme-içme adetlerine girmesini milattan öncesine kadar tarihlendirmek mümkündür. Milattan önceki dönemde Çin ve Mezopotamya’da dağlardan ve donmuş göllerden elde edilen kar ve buzun toprağın altında saman içerisinde saklanarak içecekleri soğutmak üzere kullanıldığı bilinmektedir. Zamanla bu teknik Akdeniz bölgesine yayılmış ve Roma İmparatorluğu döneminde de kullanılmıştır. Bu dönemde taşınması ve saklanması zahmetli bir ürün olan kar ve buz ancak seçkinlerin sofrasında yer alabilmekteydi. Kar ve buz Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da Akdeniz ve Ortadoğu’da kullanılmaya devam etmiştir. Bu soğutma yöntemi Ortaçağ Avrupası’nda büyük oranda unutulsa da Endülüs’ten Orta Asya’ya kadar uzanan bölgede tüketilmeye devam etmiştir. Anadolu’da Bizans ve Selçuklu dönemlerinde de kar ve buz özellikle içeceklerin soğutulmasında kullanılmıştır¹. Bu dönemde temini zor ve zahmetli bir materyal olan kar ve buzun saklanması çeşitli şekillerde yapılmaktaydı. Kar ve buzun getirilebileceği dağların bulunmadığı Konya, Karaman gibi bölgelerde buz havuzlarının bulunduğu bilinmektedir. Bir diğer şekil ise karın kuyularda saklanmasıydı. Erimemesi amacıyla genelde sabahın erken saatlerinde veya geceleri taşınan kar; keçe, saman ya da kurumuş otlara sarılarak kuyulara indirilmekteydi².

¹ Özge Samancı, “Kar, Şerbet ve Dondurma”, *Yemek ve Kültür*, 9 (2007), s.146-147.

² Aynı makale, s.147.

Kar ve buz Osmanlı mutfağında da 15. yüzyıldan itibaren, özellikle içeceklerin soğutulmasında kullanılmıştır³. Osmanlı'da kar ve buz yüksek yaşam kalitesi süren saray sakinleri arasında kullanıldığı gibi, İstanbul halkı tarafından da yaygın olarak tüketilmekteydi⁴. Kar ve buz talebi ilkbaharda başlamakta ve kış aylarına kadar devam etmekteydi⁵. Bu dönemde kar İstanbul'da ucuz satılmakla birlikte⁶ bu kar çoğu zaman İstanbul çevresinden getirildiği için yeterince beyaz ve temiz olamıyor, içerisinde çamur barındırıyordu. Bu nedenle Osmanlı sarayı için dağların tepesinde bulunan beyaz ve saf kar getirilmekteydi⁷. Bu durum ise saray açısından maliyeti arttırmakta ve buz ve kar tüketimini masraflı bir hale getirmekteydi⁸.

Osmanlı sarayının kar ihtiyacı 16. yüzyıla kadar Yunanistan'ın Teselya bölgesinde bulunan Horminium dağından temin edilmekteydi⁹. Sarayın kar ihtiyacı daha sonraki dönemlerde İstanbul'un yakın çevresinden toplanıp hassa karlıklarında saklanarak karşılanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte İstanbul'a kar yağdıkça askerler tarafından kürek ve kızaklarla karların toplanarak kar kuyularında muhafaza edildiği bilinmektedir¹⁰.

Buz ise zaman zaman Gemlik'teki Katırlı Dağı'ndan sınırlı miktarda getirilmekle birlikte esas olarak Uludağ'daki göllerden elde edilmekteydi. Bu zahmetli iş için saray oldukça yüksek sayılarda personel istihdam edildiği gibi kısa sayılmayacak bir mesafeden taşınması da buzun pahalı bir tüketim maddesi haline getirmiştir. Nitekim Uludağ'daki göllerden çıkarılan buz kesilmekte ve kesilen buz, her bir kalıbı içine alacak ebattaki kıl keçelere sarılıp sağlamca dikilmekteydi. Kendir urganlarla bağlanarak şehre kadar taşınan buzlar, bir

³ Aynı makale, s.148.

⁴ 16. Yüzyılda İstanbul'da şehirde kar satan dükkanların sayısı kasaplardan az değildi. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı 1453-1650*, İstanbul 2004, s.230. Özellikle Osmanlı şehir ve kasabalarındaki zenginler kışın kar toplatarak kar kuyularında saklamaktaydı. Hatta gerek saray mensupları gerekse zengin şahıslar tarafından karın hayır amaçlı kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Zira yazın sıcak günlerinde zenginler halka bedava kar dağıtmışlar, saray mensupları ise çeşmelerin suyunu soğutmak amacıyla vakıflar kurmuşlardır. Mary Priscilla Işın, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008, s. 289-290.

⁵ Bilgin, *a.g.e.*, s. 232.

⁶ Aynı eser, s. 231.

⁷ 17. yüzyılda İstanbul'da yedi tanesi Eyüp'te olmak üzere yetmiş adet kar kuyusu bulunmaktaydı. Kara olan bu yoğun talep bu yüzyılda karcıların ayrı bir esnaf birliği şeklinde örgütlenmesini de beraberinde getirmiştir. Samancı, *a.g.m.*, s. 148. Saray için kar hassa karlıklarından temin edildiği gibi talebin yüksek olduğu dönemlerde piyasadan da ilave alımlar yapılmaktaydı. Bilgin, *a.g.e.*, s. 231.

⁸ Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006, s. 168.

⁹ Samancı, *a.g.m.*, s. 148.

¹⁰ Işın, *a.g.e.*, s. 289.

müddet burada depolandıktan sonra nakliye hayvanları vasıtasıyla Mudanya'ya aktarılmakta ve iskelelerden kayıklara yüklenerek İstanbul'a ulaştırılmaktaydı¹¹. Çeşitli şekillerde temin edilen kar ve buz padişah mutfağına, helvahaneye, hareme, sadrazama ve devlet ileri gelenlerine verilmekteydi¹².

2. 19. Yüzyılda Osmanlı'da Sanayileşme Çabaları ve Buz İmalindeki Değişim

19. yüzyıl başlarında Avrupa mallarının Doğu'ya akışı hızlanmış ve Osmanlı toprakları kısa zamanda birçok Avrupalı imalatçı için bir pazar haline almıştı. Avrupa'nın mamul malları giderek artan ölçüde geleneksel Osmanlı ürünlerinin yerini almış, bu şekilde önce Osmanlı zanaatkarları değişen koşullara ayak uydurarak değişim geçirmiş¹³, Osmanlı iç vergi kaynakları azalmış ve sonunda da Osmanlı malıyesi Avrupalıların denetimi altına girmiştir¹⁴. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme temayülleri, bunun servet birikimi sürecini sekteye uğratması ve tüm bunlara ek olarak aşırı büyüyen loncaların çöküşleri eklenmiştir¹⁵.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1840larda başlayan ve Kırım Savaşı arifesine kadar devam eden süreç imparatorluk fonlarının büyük bir kısmının fabrikalar kurulmasına aktarıldığı bir dönem olmuştur¹⁶. Bu şekilde özellikle askeri ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması ve böylece hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması hem de harcamalar nedeniyle yurt dışına çıkacak paranın imparatorluk dahilinde tutulmasıydı¹⁷. Babıali diğer yandan, Avrupa'nın sınai üstünlüğünü imparatorluğa aktarma gibi umut da taşımaktaydı¹⁸. Bu

¹¹ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, s. 169.

¹² Samancı, a.g.m., s. 148.

¹³ Donald Quataert, "Manufacturing", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 888-889.

¹⁴ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara 2006, s.467; Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984), s. 5; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46 (2009), s. 54.

¹⁵ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 271-272. Bununla birlikte Osmanlı kırsalında imalat sektörü zannedildiği gibi bir çöküş yaşamamış, bununla birlikte form değiştirmiştir. Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999.

¹⁶ Clark, a.g.m., s. 469.

¹⁷ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 236; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, C. 5, s. 1346. Bu dönemde Osmanlı sınai hedefleri çok büyük oranda sivil pazarı saf dışı bırakmıştır. Bunun istisnaları için bkz. Clark, a.g.m., s. 476.

¹⁸ Aynı makale, s. 469.

dönemde özellikle İstanbul ve çevresi olmak üzere İmparatorluğun önemli merkezlerinde bir çok fabrika kurulmuş, bu amaçla yurt dışından bir çok araç gereç getirilmiştir. Bu fabrikaların bir kısmı kamu, diğer kısmı ise kamu tarafından desteklenen özel girişimciler tarafından açılmıştır¹⁹. Bu fabrikalar, devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş, güvence altında hazır piyasaları bulunan, desteklenen ve korunan işletmeler olarak ortaya çıkmıştır²⁰. Bununla birlikte yoğunlukla 1840-50 arasında kurulan bu fabrikalardan ancak bir kısmı ayakta kalabilmiş ve Kırım Savaşı sonrası girilen borçlanma süreci ile birlikte 1850'lerden sonra devlet ağırlıklı sanayileşme politikasından vazgeçilmiştir²¹.

Bunun yanı sıra özellikle 1850'lerden itibaren gerçekleştirilen uluslararası sergiler sayesinde Batı ile olan farkın açıkça görülmesi, yeni üretim teknikleri ve sanayi ürünlerinin tanınması Abdülaziz döneminde sanayileşme sorununun yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur. Tüm bu şartların etkisiyle yerli sanayiye korumaya ve geliştirmeye yönelik olarak 1863'te "İslah-ı Sanayi Komisyonu" kurulmuştur²². Bunun akabinde ise devletin öncü olmadığı, müteşebbislere özel ruhsat ve imtiyazların verildiği bir sanayileşme evresine geçilmiştir²³. Bu imtiyazlar çoğu zaman Avrupa rekabetinden doğal bir koruma sağlayan yerli tüketime yönelik gıda maddelerine yönelmiştir²⁴.

Bu şekilde bazı liman kentleri başta olmak üzere imparatorluğun bazı kesimlerinde kentsel imalat, gittikçe artan yabancı nüfus ve azınlıkların katılımıyla, kendini göstermeye başlamıştır. Nitekim bu dönem ithalatı bir hayli zor ve maliyetli olan ürünlerin yabancılar ve Osmanlı tebaasından araçlar vasıtasıyla yerel üretiminin yapıldığı bir döneme tekabül etmiştir²⁵. Bunun akabinde ise gerek Sultan Abdülaziz gerekse II. Abdülhamid dönemlerinde ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirici bir takım kararlar alınmıştır. Bu teşviklerden biri, fabrika kurmak isteyen girişimcilerin yurt dışından getirecekleri alet, edeat ve makinelerin gümrük vergisinden muaf

¹⁹ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme (19.Yüzyıl)*, İzmir 1999, s.16-20.

²⁰ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 17.

²¹ Clark, a.g.m., s. 476; Ömer Celal Sarç, "The Tanzimat and Our Industry", *The Economic History of the Middle East (1800-1914)* (ed. Charles Issawi), Chicago 1966, s. 56-57.

²² Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C. 3, s.282-284; Sarç, a.g.m., s. 52-53. Loncaların bir kısmının şirketleşme sürecine teşvik edildiği bu dönem hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Giz, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s.1360-1362; Keyder, a.g.m., s. 273; Quataert, "Manufacturing", s. 897-898.

²³ Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme (19.Yüzyıl)*, s. 16-33; Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 65; Donalt Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire (1800-1914)*, İstanbul 1992, s. 28-31. Özel fabrikaların imtiyaz süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Osmanlı*, C. 3, s. 286-301.

²⁴ Quataert, "Manufacturing", s. 901.

²⁵ Keyder, a.g.m., s. 276.

tutulmasını öngören ve ilk etapta 15 yıl süreli olarak geçerli tutulan 1873 tarihli karardı. Bu karar daha sonra, sona ermesi tarihinden itibaren on yıl, ardından da Nisan 1900'de tekrar bir on yıl uzatılmıştır. Bunun yanı sıra şirketlere tekel olma hakkı ve fabrikaların kurulacağı devlet arazilerinin ücretsiz olarak devredilmesi gibi teşvikler de sağlanmıştır²⁶. Bunun yanı sıra 1880 senesinde çıkarılan bir kanunla fabrika kurmak için girişimcilere Ticaret ve Nafia Nezareti'ne resmi başvuru yapma zorunluluğu getirilmiş ve fabrika tesisi yasal bir zemine oturtulmuştur. Bu başvuruda müteşebbisler yapacakları girişimin içeriği, merkezi ve yatırımcıların sayısı konusunda nezarete detaylı bilgiler sunmak zorunda bırakılmıştır²⁷.

İmparatorluk genelinde gerçekleşen bu sanayileşme ve fabrikalaşma süreci Osmanlı mutfağında kullanılan buzun temin ve imal şekline de yansımıştır. Bu döneme kadar dağların tepelerinden veya donan göllerden kısım elde edilerek yazın tüketilmekte olan kar ve buz, 1800'lü yılların sonundan itibaren Avrupa'dan ithal edilen makineler vasıtasıyla suni bir şekilde üretilmeye başlanmıştır. Bir sıvının buharlaşırken ısıyı emerek etrafını soğutması esasına dayanan bu makineler²⁸ vasıtasıyla artık yalnızca senenin belli vakitleri değil istendiği zaman buz temin edilebilmekteydi. Bu durum buzun tüketimi için de geçerliydi. Nitekim suni buz üretimine geçilmeden önce Mersin ve Tarsus örneğinde olduğu gibi karlı dağlara uzak olan bölgelerde buzun klasik yöntemlerle temini hem fiyatı arttırmakta, hem de kar halkın ihtiyacına yeter miktarda olmadığından yaz ayları dışında bulunamamaktaydı²⁹. Üstelik buz kullanımına olan ihtiyaç, Yemen, Arabistan gibi bölgelerde daha da uzun bir zaman dilimine yayılmaktaydı. Buz fabrikaları yoluyla suni buz üretimine geçilmesi ile bu sorunlar da aşılmış oluyordu.

Buzun suni olarak temini için önce buharla çalışan makineler kullanılmış³⁰ daha sonra teknolojinin ilerlemesiyle daha az masraflı olan ve gazlı motorlarla çalışan makinelere geçilmiştir. Buz makinelerinin soğutmaya yarayan aksamı ise amonyak vasıtasıyla çalışmaktaydı. Son teknolojiyle üretilen ve gazlı motorla çalışan makineler buharlı olanlara göre bir çok avantaja sahip olduğundan Osmanlı'nın son dönemlerinde bunlar tercih edilmiştir. Son model makineleri kullanmak için buharla çalışanların aksine "ateşçi" istihdamına gerek duyulmaması, özellikle sıcak bölgeler açısından bu makineleri son derece cazip ve tercih edilir kılmaktaydı. Ayrıca buharlı makine kazanlarının çalışması için gerekli olan ve bazı bölgelerde buz imalini son derece müşkül ve masraflı bir hale getiren su ve maden kömürü ihtiyacından da bu yeni makineler sayesinde

²⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001, s. 28.

²⁷ Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire*, s. 34.

²⁸ Abdullah Martal, "İzmir Buz Fabrikası", *Tepekule Tarih*, C. 2 (2000), s. 86.

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH.TMIK.M)* 24-102.

³⁰ BOA, *Bâbüli Evrak Odası (BEO)* 3064-229743.

kurtulmuş olunuyordu. Bunun yanı sıra yeni model makinelerin borularının demir yerine pirinçten olması da hem bunların naklini kolaylaştırmakta, hem de sıcak memleketlerde kullanılıyor olmasından dolayı ömürlerini uzatmaktaydı. Buz makineleri Fransa, Almanya, İsviçre ve Belçika'da üretilmekte ve İmparatorluk geneline buralardan ithal edilmekteydi³¹.

Avrupa'dan buz makinelerinin getirilmesi ve bunun bir neticesi olarak buz fabrikalarının kurulması buzun gündelik hayatta kullanım alanını genişletmiş ve daha çok ve sık tüketilen bir ihtiyaç maddesi haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim sanayileşme öncesi kar ve buz, kışın dağlardan toplanıp muhafaza edilerek ancak yazın, iç talebe bağlı olarak belirli bir zaman diliminde tüketilebilmekte ve çoğu zaman piyasada istenildiği halde bulunamamaktaydı. Buz fabrikalarının kurulması ile bu sorun aşılmış ve buz her daim piyasada bulunabilen ve tüketilebilen bir kalem halini almıştır. Bu durum, fabrikaların kurulması akabinde buzun halk arasında bir yiyecek-içecek ve ferahlama maddesi olarak tüketimini arttırmıştır³². Bunun yanı sıra buz fabrikalarının kurulması akabinde kar ve buz yalnızca sıcak bölgelerde ferahlamak amaçlı kullanılan ve saray ahali ile yerel halkın kullanımı için temin edilen bir madde olmaktan çıkmıştır. Böylece makineler yardımıyla elde edilen suni buz aynı zamanda hastaneler, eczaneler, tahaffuzhaneler³³ ve askeri ihtiyaçlar³⁴ için de kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Mekke ve Medine'ye gidiş güzergahında olan bölgelerde de Hac zamanlarında hacılar ve ziyaretçiler için buz temin edilmiş, hatta bu dönemlerde buz imalatı arttırılmıştır³⁵. Buz fabrikası imtiyazlarında üretilecek olan buzların hastanelere, askeri birliklere ve yoksul halka daha düşük ücretle satışını zorunlu kılan maddeler de buzun sosyal hayatta giderek ne denli zaruri ve sık kullanılan bir tüketim maddesi haline geldiğinin bir kanıtıdır.

Tüm avantajlarına rağmen buz fabrikalarının açılması 15. yüzyıldan itibaren kar ve buz teminini sağlayan karcı ve buzcu esnafının tamamen piyasadan silinmesine yol açmamıştır. Karcı ve buzcu esnafı bu tarihten sonra imparatorluğun sonuna kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte

³¹ BOA, *İrade Şebemâneti (İ.ŞE)* 21-44, Lef 2; BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî (DH.MKT)* 1027-50, Lef 1.

³² Buna bir örnek addedilebilecek olan Dersaadet Buz Fabrikası'nın kuruluşu sonrası İstanbul'da artan buz üretimi ve bunun yol açtığı sorunlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, "Osmanlı Sosyal Hayatında Yenileşmeye Bir Örnek: Buz Temininde Modernleşme ve Dersaadet Buz Fabrikası", Yayınlanmamış Tebliğ, *Nizâm-ı Cedîd Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 21-22 Mayıs 2012.

³³ BOA, *İrade Risumat (İ.RSM)* 5-38, Lef 2.

³⁴ BOA, *Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)* 38-122, Lef 2. Buz makineleri karada konuşlanmış olan askeri birliklerin yanı sıra denizcilerin ihtiyaçları için de kullanılmıştır. 1900lü yılların başında II. Abdülhamid tarafından Fransa'ya sipariş edilen gemilerin torpidolarına buz makineleri yerleştirilmiştir. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Başkâtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)* 77-37.

³⁵ BOA, *İ.ŞE* 21-44, Lef 2.

kuşkusuz karcı ve buzcu esnafının piyasadaki payı daralmıştır. Bunda makineleşme neticesinde buz temininde yaşanan kolaylık ve hijyen standartlarının artması, karcı ve buzcu esnafının temin ettikleri karı muhafaza şekillerinde çeşitli yeniliklere gidilmesine yönelik artan baskılar ve ıslah faaliyetleri de önemli rol oynamıştır.

3. Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Kurulan Buz Fabrikaları

Buz makineleri vasıtasıyla suni buz üretiminin olanaklı hale gelmesi beraberinde İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden buz fabrikası açmak için imtiyaz taleplerinin doğmasına neden olmuştur. Bu durum kuşkusuz bu dönemde ortaya çıkan fabrikalaşma hareketinin de bir parçasını oluşturmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak Babıali ilk dönemlerde buz fabrikalarının tekel oluşturacak şekilde imtiyaz sahibine ihale edilmesi yolunu seçmişti. Bunun akabinde birkaç sene içerisinde sınai buz üretimi zamanla artmış ve yaygınlaşmıştır. Hatta 1893 yılına gelindiğine artık sınai buz üretimi son derece sık kullanılan ve kanıksanan bir sanayi kolu haline gelmişti. Bu nedenle bu tarihten sonra buz fabrikalarının kurulup işletilmesi bir tek kişiye hasredilen bir imtiyaz olmaktan çıkarılarak uygun şartlarla talip olanlara ruhsat verilmesi yöntemi benimsenmiştir³⁶.

3.1. İmtiyazlar Dönemi

Buz makinelerinin icadı ve Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına ithali bu dönemdeki fabrikalaşma hareketi ile birleşince bir çok kişi buz üretim işinde tekel olmak ve buz fabrikası kurma imtiyazını elde etmek üzere Babıali'ye başvurmuştur. Bu dönemde verilen imtiyazları dönemin konjonktürüne uygun olarak geliştirmiştir. Buz fabrikası imtiyazlarının tamamında, gerek imtiyazın başında gerekse daha sonra çıkarılan ek bir madde ile imtiyaz sahiplerine anonim şirket kurma hakkı verilmiştir. Bu şekilde her ne kadar imtiyaz sahibi Osmanlı tebaasından olsa da hisse ve borç senetlerinin önemli bir bölümü yabancıların veya gayr-ı Müslim Osmanlı tebaasının eline geçmiştir. Bu noktada buz fabrikalarının işleyiş mekanizması da dönemin diğer anonim şirketlerinde olduğu gibi Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme kanalı olarak kendini göstermiştir³⁷. Bu tercihlerde kuşkusuz İmparatorluk dahilinde sermayedar bulmanın zorluğu ve tamamı yurtdışından ithal edilecek alet-edevat temin etmek için gerekli olan bağlantılar da rol oynamıştır. Dönemin imtiyazları büyük oranda imtiyazı kazanmak için pozisyonunun getirdiği ayrıcalıkları kullanan ve bu avantajı diğer yatırımcılar için bir aracılık pozisyonuna dönüştüren üst düzey Osmanlı bürokratlarına verilmiştir³⁸.

³⁶ BOA, BEO 246-18412, Lef 2.

³⁷ Murat Koraltürk, "Osmanlı Devleti'nde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu", *Osmanlı*, C. 3, s. 444; Quataert, "Manufacturing", s. 904.

³⁸ Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire*, s. 34.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında buz fabrikası kurmak üzere ilk imtiyaz girişimi 1800lü yılların başında Aydın, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Adana, Halep ve Suriye vilayetlerinde buz üretmek ve satmak üzere Osmanlı tebaasından Pamukçu oğlu Yorgani ve Nafi Efendi tarafından yapılmış ve fakat belirlenemeyen nedenlerden dolayı bu girişim hayata geçirilememiştir³⁹.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında hayata geçirilebilmiş ilk buz fabrikası ise Dersaadet ve Biga'da buz imali ve satışı için fabrikalar kurmak üzere imtiyaz talep eden Mabeyn-i Hümayun Bekçiler Müdürü Salim Ağa'nın teşebbüsü ile 1886 tarihinde kurulmuştur. Nitekim önce Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde⁴⁰ daha sonra da Meclis-i Vükela'da görüşülen Salim Ağa'nın talebi⁴¹ Mayıs ayında kabul edilmiştir⁴².

Bu imtiyazla Salim Ağa, söz konusu bölgelerde buhar makineleri vasıtasıyla çalışan buz fabrikaları açmak, uygun gördüğü yerlerde bu buzları muhafaza etmek amacıyla buz mağazaları tesis etmek ve bu buzların satışında tekel olmak hakkına sahip olmuştu. Ayrıca fabrika için gerekli olup Osmanlı toprakları dışından ihraç edilecek makine, alet ve edevattan bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisi alınmayacak, aynı zamanda fabrikanın buz imal ve satışı herhangi bir vergiye tabi tutulmayacaktı. Bununla birlikte fabrika üreteceği buzları ahaliye bir kıyvesini sim mecidiye yirmi kuruş hesabıyla kırk paradan; askeriyeye, fukara halk ve hastanelere ise aynı hesap üzerinden yirmi paradan fazlaya satamayacaktı. Fabrikanın ürettiği suni kar ve buz, gerek Karhane-i Amire ve özel şahıslar tarafından tedarik edilen doğal, gerekse ihracat yoluyla İmparatorluk dışından tedarik edilen suni ve doğal buzun satışına bir mani teşkil etmeyecekti. İmtiyaza göre sözleşme tarihinin bitiminde buz fabrikasına dair bütün makineler ve alet-edevat ücretsiz olarak devlete kalacaktı. Ayrıca sözleşme sona erdiğinde hükümet tarafından imtiyazın yenilenmemesi ve yeniden iltizama sunulması durumunda önceki imtiyaz sahibinin yeniden başvurması halinde öncelik hakkı bulunacaktı. Bunun yanı sıra fabrika sahipleri imal edecekleri buz ve karın temiz sulardan üretilmesine ve halkın sağlığını tehlikeye sokmamasına dikkat etmek mecburiyetindeydi⁴³. İmtiyazname hükümlerine göre makinist gibi üst düzey memurlar dışında buz fabrikalarında çalıştırılacak olan işçiler Osmanlı tebaasından olmak zorundaydı⁴⁴.

Dersaadet ve Biga'da buz fabrikaları kurmak üzere verilmiş olan imtiyaz Salim Ağa'ya istediği takdirde bir anonim şirket kurma hakkını da sağlamaktaydı⁴⁵. Salim Ağa da bu hakkı kullanmış ve imtiyaznamenin

³⁹ İlk imtiyaz girişimi mukavele müsveddesinin tam metni için bkz. BOA, *Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi İdaresi (T.SNİ)* 1727-32.

⁴⁰ BOA, *Divan-ı Hümayun Sicillatı Mukavelat Defterleri (A.DVNS.MKLT.d)* 2, Lef 12.

⁴¹ BOA, *Sadaret Mübimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM)* 489-14, Lef 1-2.

⁴² BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 2, Lef 12.

⁴³ BOA, *Babuli Evrak Odası Divan Kalemi Mukavele-nameler (A.DVN.MKL)* 27-31, Lef 1.

⁴⁴ *Aynı vesika*, Lef 2.

⁴⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketleşme ile ilgili mevzuat 1850 tarihinde çıkarılan Kanunname-i Ticaret ile oluşturulmuştur. Koraltürk, a.g.m., s. 443. Bu kanunnameye

imzalanmasından hemen sonra Temmuz ayında almış olduğu bu imtiyazı yabancı devlet tebaasından Thomas Drama ve Spencer Balfour isimli iki şahıs ile ortak bir anonim şirket kurarak işletme yoluna gitmişti⁴⁶. Söz konusu anonim şirket Dersaadet, Bilad-i Selase (Üsküdar, Galata, Eyüp), Kale-i Sultaniye merkezi ve Biga kazası dahilinde 25 sene müddetle buz üretmek ve satmak için fabrikalar kurma imtiyazına sahip olmaktadır⁴⁷.

Biga'da kurulan fabrikanın askeri nedenler dolayısıyla boğaz muhafızlığının tayin edeceği bir yerde kurulması kararlaştırılmıştı⁴⁸. Dersaadet'te kurulacak fabrikanın ise ilk önce Fındıklı Camii yakınında, Mühürdar Halil Efendi yalısının arsasına kurulması planlanmış fakat buz fabrikasının bu mahalde kurulmasının mahzurlu olacağı yönünde halktan Şehremaneti'ne yapılan şikayetler neticesinde bundan vazgeçilmişti⁴⁹. Bunun akabinde ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk buz fabrikası İstinye caddesinde inşa edilmiş ve faaliyete başlamıştı⁵⁰.

Dersaadet Buz Fabrikası'na verilen bu imtiyazın bitmesine kısa bir müddet kala Ocak 1907'de söz konusu imtiyazın 50 sene müddetle ve eski şirketin sahip olduğu hakların devamıyla Kitabi-i Sani-i Hazret-i Şehriyari ve Cemiyet-i Rüsümüye azasından Seyyid Hasan Halid Bey'e verilmesi yönünde yapılan müracaat, II. Abdülhamid tarafından da uygun görülmüş ve bu yönde bir irade çıkarılmıştır. Bunun akabinde Halid Bey, önce buz fabrikası imtiyazını işletmek üzere bir anonim şirket kurmayı düşünmüşse de, daha sonra daha önce bu imtiyazı elde eden şirketin devir işlemlerine gönüllü olması üzerine, eski şirketin kendisine devredilmesi yoluna gitmişti. Halid Bey, bu şekilde eski şirketin yeniden imtiyaza çıkması durumunda sahip olduğu öncelik hakkına da vurgu yaparak kendisine devredilen bu şirketin imtiyaz süresinin uzatılmasını talep etmişti⁵¹. Halid Bey'in bu teklifi önce Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından ele alınmış ve daha önce imzalanan imtiyaznamede süre bitiminde anonim şirketin tüm mallarının devlete intikal edeceği gerekçesiyle böyle bir

---

göre anonim şirketler, hiçbir hissedarın ismi zikredilmeksizin hisse senedi çıkararak teşekkül eden ticari kuruluşlardır. Bu tarz şirketlerin idaresi, geçici bir süre için görevlendirilen ve tayin ile azilleri mümkün olan yöneticiler tarafından yürütülür. Ortaklar veya şirketle ilgisi olmayan kişiler arasından seçilebilen bu yöneticiler, şirketin taahhüt ve borçlarından değil, yalnızca işlerin idaresinden sorumludur. Hissedarlar koydukları sermaye oranın şirketin kar ve zararına ortaktır. Hisse senetleri, hamiline ve isme yazılı olarak çıkartılabilmektedir. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁶ Anonim şirketin iç nizamnamesi için bkz. *Aym vesika*, Lef 12-18; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)* 84-3645, Lef 2-7.

⁴⁷ *Aym vesika*, Lef 1 ve 8; BOA, *A.DVN.MKL* 27-31, Lef 1.

⁴⁸ *Aym vesika*, Lef 1.

⁴⁹ BOA, *DH.MKT* 1386-105.

⁵⁰ BOA, *Ticaret ve Nafia Nezareti Heyet-i Fenniye (T.HFN)* 653-55.

⁵¹ BOA, *BEO* 3084-231298; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitaleti (Y.PRK.BŞK)* 76-123, Lef 2; BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 15, Lef 288-289; BOA, *İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT)* 6-4, Lef 2.

uzatmanın mümkün olamayacağına karar verilmişti⁵². Bu karar üzerine konu bu kez Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'ne intikal etmişti. Mülkiye Dairesi, Tanzimat Dairesi'nin kararını bozarak devir işleminin uygunluğu yönünde karar bildirmiş, bu karar Meclis-i Vükela tarafından da onanmıştı⁵³. Mülkiye Dairesi ve Meclis-i Vükela kararlarının akabinde Dersaadet buz fabrikası imtiyazına dair kurulacak anonim şirket konusu II. Abdülhamid'in huzuruna getirilmiş ve Haziran 1907'de resmîyet kazanmıştır⁵⁴. Anonim bir şirket şeklinde teşekkül eden Dersaadet Buz Fabrikası'nın hisse senetleri bir müddet sonra İsviçre tebasından Voltaire ve Adolph Bomonti biraderler ile Bomonti birahanesinin elinde toplanmış ve buz imal imtiyazı bu şahıslar tarafından kullanılmaya başlanmıştır⁵⁵.

Dersaadet ve Biga'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarında buz fabrikası tesisi için imtiyaz verilen ikinci bölge İzmir olmuştur. Dönemin Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi baş muavini Menemenlizâde Seyyid Eşref Abdullah Bey ile aynı daire muavinlerinden Şükrü Bey tarihinde İzmir şehri ile İzmir sancağı dahilinde buz fabrikası tesis etmek üzere Ocak 1887'de Babrali'ye müracaat etmişti. Bu talebin kabul edilmesi akabinde ise buna uygun olarak bir mukavele sözleşmesi imzalanmıştı⁵⁶. Aslında Abdullah ve Şükrü Beylerle eşzamanlı olarak Saray-ı Hümayun sabık zülüflü baltacılarından Hurşid Efendi tarafından da Aydın vilayeti dahilinde 45 sene müddetle buz fabrikaları tesis etmek üzere talepte bulunulmuştu. Fakat bu talep, Hurşid Efendi tarafından sunulan mukavele müsveddesinin bir önceki imtiyazla uyumluluk içermemesi hem de 45 sene gibi uzun bir zaman dilimini kapsaması nedeniyle kabul görmemişti. Bu şekilde imtiyaz mukavelesinde daha iyi şartlar teklif eden Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyaz talebi kabul edilmesi Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi ve Meclis-i Vükela tarafından tavsiye edilmiş ve Temmuz 1887'de Padişah tarafından onaylanmıştı⁵⁷.

Söz konusu mukavele ile Abdullah ve Şükrü Beyler 15 sene müddetle İzmir şehri ve sancağı dahilinde buz fabrikası tesis etme hakkını elde etmişti. İzmir buz fabrikası için hazırlanan imtiyaz mukavelesi bir önceki mukavele ile bir çok benzerlik içermekle birlikte, birkaç ana noktada değişiklik yapılmıştı⁵⁸. Bunlardan ilki imtiyaz sözleşmesinin 15 sene ile sınırlandırılması ve Dersaadet

⁵² BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 15, Lef 289.

⁵³ *Aym vesika*, Lef 290.

⁵⁴ *Aym vesika*, Lef 291; BOA, *İ.İMT* 6-4, Lef 5.

⁵⁵ Nitekim Dersaadet Anonim Buz Şirketi nizamnamesine göre hamiline ait olmak üzere tertip edilen hisse senetleri tedavüle çıkarılmamış ve bu nedenle sermayedarlar arasında elden ele intikal ederek en son Bomonti biraderlerin eline geçmişti. BOA, *BEO* 2896-217153, Lef 2; BOA, *DH.MKT* 869-25.

⁵⁶ BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 2, Lef 171.

⁵⁷ *Aym vesika*, Lef 172-174.

⁵⁸ İmtiyaz mukavelesinin tam metni için bkz. BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 2, Lef 171-172.

ve Biga imtiyazının aksine imtiyaz müddetinin bitiminde, imtiyaz sahiplerinin malik olduğu fabrika, makine ve alet-edevatın devlete değil kendilerine kalmasını düzenleyen maddeler olmuştu⁵⁹. Talipler imtiyaz süresi bitiminde fabrika, makine, alet ve edevatın kendilerinde kalması karşılığında imtiyaz süresinin 25 seneden 15 seneye indirilmesine razı olmuşlardı⁶⁰. İzmir buz fabrikası imtiyaz mukavelesindeki değişikliklerden bir diğeri ve en önemlisi ise imtiyaz sahiplerinin 1.5 sene zarfında buz imaline başlamalarını mecbur kılan ve bunun için imtiyaz sahiplerinin bir anonim şirket kurmalarını veya sahip oldukları imtiyazı bir başkasına devretmelerini yasaklayan altıncı madde idi⁶¹.

İzmir’de buz fabrikası tesis etmek için gerekli imtiyazı almalarının hemen akabinde Eylül ayında Abdullah ve Şükrü Beyler Ticaret ve Nafia Nezareti’ne başvurmuş ve hal-i hazırda İzmir merkezinde Mösyö Kefre tarafından işletilmesine teşebbüs olunan küçük ölçekli bir buz fabrikası bulunduğunu bildirmişlerdi. İzmir’de suni buz imal etme imtiyazının yalnızca kendilerine verilmiş olduğunun altını çizen imtiyaz sahipleri ileride herhangi bir sorunla karşılaşmamak adına söz konusu fabrikanın kapatılmasını talep etmişlerdi⁶². Bu talep nezaret tarafından da uygun görülmüş⁶³ ve imtiyaz sahipleri tarafından bir miktar tazminat verilerek bu fabrika kapatılmıştı⁶⁴. Bunun hemen akabinde ise Abdullah ve Şükrü Beyler tarafından bir Kollektif Şirket kurularak⁶⁵ müdür tayin edilen Mösyö Olivier’nin girişimleriyle Ocak 1888’de İzmir’de Darağacı isimli bölgede bir arsa satın alınarak fabrikanın inşasına başlanmış⁶⁶ ve 1889 senesinde tamamlanarak resmi bir törenle açılmıştı. Buhar gücüyle çalışan Fransız yapımı buz makinelerinin kullanıldığı fabrikada üretilen buz 25 gün korunabilmekteydi⁶⁷. Fabrika günde 12.000 kilo buz üretebilmekte ve bunun yarısını kar haline getirebilmekteydi. Mayıs ile Eylül ayları arasında çalıştırılmakta olan fabrikada üretilen buzun kıyyesi 15 para, karın ise kıyyesi 20 paraya satılmaktaydı⁶⁸.

⁵⁹ *Aym vesika*, Lef 172.

⁶⁰ *Aym vesika*, Lef 173.

⁶¹ *Aym vesika*, Lef 171.

⁶² BOA, *T.HFN* 652-48, Lef 1.

⁶³ *Aym vesika*, Lef 2.

⁶⁴ İbrahim Cavid, *Aydın Vilayeti Salnamesi (R.1307/H.1308)*, (haz.Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin), Ankara 2010, s. 682.

⁶⁵ BOA, *ADVNS.MKLT.d* 6, Lef 280. Kollektif şirket, iki veya daha fazla kişinin aralarında sözleşmesi ve genel bir isimle ortakların tamamını içine almasıyla oluşmaktaydı. Bu tarz şirketler, ortaklarından birinin veya ikisinin isimleriyle anılmakta, imza yetkisi olan ortakların imzaladığı senetlerin içerdiği bütün taahhüt ve sözleşmeler aynı zamanda şirket ortaklarını da bağlamaktaydı. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 21.

⁶⁶ BOA, *T.HFN* 653-63, Lef 2.

⁶⁷ Martal, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁸ İbrahim Cavid, *a.g.e.*, s. 682.

Fabrikanın açılmasının üzerinden geçen birkaç sene zarfında buz imali için ithal edilen makine, alet ve edevatın maliyetli olması, buna karşı üretilen buzların ise cüzi bir fiyatla satılıyor olmasından dolayı İzmir Buz Fabrikası hayli zarara uğramış ve bu nedenle sahipleri Nisan 1893 tarihinde imtiyaz mukavelesinin 6. Maddesinde değişikliğe gidilmesi ve kendilerine anonim şirket kurulması yönünde müsaade verilmesi talebiyle Babıali'ye başvurmuşlardı. Abdullah ve Şükrü Beylerin bu talebi önce Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, daha sonra da Meclis-i Vükela tarafından onaylanmış⁶⁹ ve Mayıs ayında da iradesi çıkmıştı⁷⁰. Bunun hemen akabinde Ağustos ayında Abdullah ve Şükrü Beyler, Mösyö Foscolo Petraki'nin de katılımıyla İzmir Anonim Buz Şirketi'ni kurmuşlardır⁷¹.

1893 tarihinde bir anonim şirket haline gelen İzmir Buz Fabrikası 1894 senesi yazında fabrika kazanının patlamasıyla üretimini tamamen durdurmuş ve hissedarlar tarafından feshedilmişti. Bunun akabinde şirketin bu tarihe kadar müdürlüğünü yapan İzmir'in önde gelen kereste tüccarlarından Mösyö Olivier, fabrikayı 3.000 lira karşılığında devralmış ve 1895'te yeniden faaliyete geçirmiştir⁷². İmtiyazın bitmesine kısa bir müddet kala Ekim 1899 tarihinde Mösyö Jean Olivier'in talebiyle İzmir Buz Fabrikası imtiyazı uzatılmıştır⁷³.

Dersaadet, Biga ve İzmir fabrikalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarında suni buz imal etmek üzere girişimde bulunan bir diğer müteşebbis Şam, Halep ve Kudüs'te birer buz fabrikası tesis etmek üzere 60 senelik imtiyaz talebiyle Ağustos 1895 tarihinde Babıali'ye müracaat eden Suriye eşrafından Numan Ebu Şaar Efendi olmuştur. Numan Efendi, İzmir ve Dersaadet Buz Fabrikaları'nın sahip olduğu şartlara uygun olarak bir mukavele hazırlayarak Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunmuştu. Ticaret Encümeni de Numan Efendi'nin bu başvurusunu, 60 senelik imtiyaz müddetini 35 seneye indirmek suretiyle uygun görmüş ve Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne sevk etmişti⁷⁴. Ticaret Encümeni'nin bu kararına rağmen Tanzimat Dairesi bu üç şehri kapsayacak şekilde genel bir imtiyaz verilmesini uygun görmemiş ve Numan Efendi'nin razı olması durumunda söz konusu şehirlerin her bir için ayrı ayrı adi ruhsatlar verilmesini önermişti⁷⁵.

⁶⁹ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)* 75-67; BOA, *MV* 75-99.

⁷⁰ BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 6, Lef 279-281; BOA, *BEO* 215-16051; BOA, *BEO* 248-18579.

⁷¹ İzmir Anonim Buz Şirketi'nin dahili nizamnamesi, çok ufak değişiklikler dışında Dersaadet ve Biga'da kurulan anonim buz şirketinin iç nizamnamesi ile neredeyse aynıydı. İzmir Anonim Buz Şirketi dahili nizamnamesinin tam metni için bkz. BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 7, Lef 56-61.

⁷² BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)* 1203-32, Lef 1, 2, 5, 7; BOA, *BEO* 803-60201, Lef 3; BOA, *MV* 87-35; Martal, *a.g.e.*, s.151. Jean Olivier'in yönetimi devr alması akabinde şirket yönetimindeki hisse senedi dağılımını gösterir liste için bkz. BOA, *ŞD* 1203-32, Lef 3.

⁷³ BOA, *BEO* 1404-105264.

⁷⁴ Nezarete sunulan imtiyaz mukavelesinin tam metni için bkz. BOA, *A.DVNS.MKLT.d* 10, Lef 173-175; BOA, *ŞD* 1205-22, Lef 2.

⁷⁵ BOA, *BEO* 678-50844, Lef 2.

Tanzimat Dairesi'nin kararına rağmen Numan Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bir kez daha başvurmuş ve Dersaadet ve İzmir'de tesis edilmiş olan Anonim Şirketlere verilmiş olan buz fabrikası imtiyazları göz önünde bulundurularak talebinin yeniden değerlendirilmesini istemişti. Bunun üzerine Numan Efendi'nin başvurusu yeniden Ticaret Encümeni'nin gündemine alınmış ve encümen, Dersaadet ve İzmir'de aynı imtiyazlar verilmiş olmasına rağmen sıcak iklime sahip bu gibi şehirlerde zaruri bir ihtiyaç halini alan buzun imali için tesis edilmek istenen fabrikalar konusundaki talebin göz ardı edilmesinin adil olmayacağına karar vermişti. Talep edilen imtiyazın şahısların ve Karhane-i Amire'nin buz imal etmesine engel olmadığını da hatırlatan Ticaret Encümeni, bu tarz fabrikaların memleketin ticaret ve sanayine yaptıkları katkının altını çizmişti. Encümende ayrıca bu üç şehrin hepsi için ayrı ayrı imtiyaz verilmesi durumunda bu teşebbüse iştirak edecek sermayedar bulma konusunda çekilecek güçlüğü de vurgu yapmış ve Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak üzere Numan Efendi'ye talep ettiği imtiyazın verilmesi yönünde görüş bildirmişti⁷⁶.

Ticaret Encümeni'nin imtiyaz lehindeki ısrarlı tutumu neticesinde konu Aralık ayı sonunda yeniden Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne havale edilmişti. Konunun yeniden müzakeresi esnasında iki üye eski görüşlerinde ısrar etmelerine rağmen bölge ahalisinin buza olan ihtiyacı ve bu tarz tesislerin adı ruhsatla verilmesinin uygunsuzluğu göz önünde bulundurularak çoğunluğun oyuyla bir önceki karar bozulmuştu. Bu şekilde Tanzimat Dairesi imtiyaz müddetini 35 seneden daha önceki mukavelelerde olduğu gibi 25 seneye indirmek suretiyle Numan Efendi'nin imtiyaz talebinin kabul edilmesine karar vermişti⁷⁷. Bunun üzerine Şam, Halep ve Kudüs'te buz fabrikası kurulmasına dair imtiyaz Temmuz 1896 tarihinde Meclis-i Vükela ve Padişah tarafından da onaylanmış ve iradesi çıkarılmıştı⁷⁸.

Şam, Halep ve Kudüs'te buz imal etmek ve satmak üzere buz fabrikaları kurulması için Numan Efendi'ye verilen imtiyaz mukavelesi birkaç ufak değişiklik dışında Dersaadet ve İzmir şartnamelerine uygun olarak hazırlanmıştı. Mukaveledeki değişikliklerden biri değişen teknoloji de göz önünde bulundurularak imtiyaz sahibine buharın yanı sıra su ile çalışan buz makineleri kullanma hakkı tanınmasıydı. Mukaveleye göre Numan Efendi, bu imtiyazı kullanmak üzere anonim bir şirket kurabilecek ve imtiyazın bitiminde fabrika, makineler, alet ve edevat kendi elinde tutabilecekti. Söz konusu fabrikalarda imal edilecek buzlar bir önceki kur hesabı aynı kalmak kaydıyla kıyyesi halka 35

⁷⁶ BOA, ŞD 1205-22, Lef 3.

⁷⁷ BOA, İİMT 2-11, Lef 2.

⁷⁸ BOA, A.DVNS.MKLT.d 8, Lef 175-177; BOA, İİMT 2-11, Lef 3. Numan Efendi'ye kendisine verilmiş olan bu imtiyaz karşılığında Darü'l-Aceze ve Babıali Teshilat Sandığı'na da belirli bir meblağ aıdat ödeme şartı da konulmuştur. BOA, BEO 872-65391.

para, askeri birlikler, fukara ve hastanelere 15 parayı geçmeyecek şekilde satılacaktı. Ayrıca fabrika belediye tarafından bedava olarak tedavi edilen hastalara mahsus doktorların reçetesiyle talep edilen buzları bedava olarak vermeye de mecbur tutulmaktaydı⁷⁹.

Numan Efendi uzun uğraşlar sonunda Şam, Halep ve Kudüs'te buz fabrikaları kurulmasına dair imtiyazı almayı başarmış olmasına rağmen üzerinden iki sene müddet geçmesine rağmen fabrikanın inşasına başlayamamıştı. İmtiyaz mukavelesine göre 1.5 sene içerisinde fabrika inşasına başlamak ve 2 sene içerisinde tamamlamak zorunda olan Numan Efendi'nin bu şartları sağlayamaması üzerine Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Ağustos 1898 senesinde söz konusu imtiyazın feshine karar vermiştir. Bu gelişme üzerine Numan Efendi bir dilekçe göndererek fabrika tesisine başlanamamasının bölgede meydana gelen karışıklıklardan kaynaklandığının altını çizmiş⁸⁰ ve daha önceki imtiyaz sahiplerine de uygulandığı gibi imtiyaz müddetinin uzatılmasını talep etmişti. Numan Ebu Şaar Efendi'nin talebi üzerine Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi konuyu ele almış ve bir defaya mahsus olmak ve bir daha tekrarlanmamak üzere imtiyaz müddetinin bir sene uzatılmasını karara bağlamış, Mülkiye Dairesi'nin bu kararı Padişah tarafından da onaylanmıştı⁸¹.

Numan Efendi'ye verilen imtiyaz müddetinin bir sene uzatılmasına rağmen bu müddet zarfında imtiyaz sahibi ne söz konusu fabrikaları kurma girişiminde bulunabilmiş ne de bu amaca yönelik olarak bir anonim şirket teşkil edebilmişti. Bu nedenlerden dolayı Numan Efendi bir sene nihayetinde yeniden Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurmuş ve daha önce öne sürdüğü gerekçelerin devam ettiğini beyanla imtiyaz süresinin bir sene daha uzatılmasını talep etmiş, bu talep nezaret tarafından da uygun görülmüştü. Bu bir senelik süre zarfında her ne kadar Numan Efendi bir anonim şirket kurmak üzere girişimlere başlamış ve Reşid Matran'ın ortaklığıyla kuracağı şirket için geçici bir dahili nizamname

⁷⁹ İmtiyaz mukavelesinin tam metni için bkz. BOA, *ADVNS.MKLT.d* 8, Lef 235-236; BOA, *İİMT* 2-11, Lef 1.

⁸⁰ 1895 senesinde İstanbul'da ve Anadolu'da baş göstere Ermeni ayaklanmaları, Suriye üzerinde de etki yaratmıştır. Bu dönemde 1890lı yılların başından itibaren çıkan ve özellikle 1895 senesinde Anadolu'nun bir çok yerinde aynı anda çıkan Ermeni ayaklanmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi", *Yapay Sorun Ermeni Meselesi* (der. Mahir Aydın), İstanbul 2008, s.25-40. Bu tarihten takriben 1900 senesine kadar Beyrut vilayetinde Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler de gerginleşmiştir. Aynı şekilde Şam vilayetinde Müslümanlar ile Dürziler arasında karışıklıklar yaşanmış, Havran ve Cebel-i Dürzi'de olaylar çıkmış ve devlet buralara askeri operasyon düzenlemiştir. Aynı tarihlerde Halep vilayetinde ise Cebel-i Zeytun Ermenileri üzerine askeri hareket yapılmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus (1860-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georgetown University 1979, s.438-458.

⁸¹ BOA, *ADVNS.MKLT.d* 10, Lef 86-87; BOA, *İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF)* 7-52, Lef 1 ve 3.

hazırlamayı başarmışsa da şirketin kuruluşunu tamamlayamamıştı⁸². Bunun üzerine Numan Efendi⁸³ ve Reşid Matran Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurmuş ve her ne kadar belirlenen süre zarfında şirketin kuruluşu tamamlanamamışsa da, bu teşebbüs uğrunda hayli masrafa girildiğini ve buz fabrikalarının kurulumu için gerekli makine, alet ve edevatın temini için yüklü bir meblağ harcadığı ifade ederek imtiyazın sonlandırılmasının kendilerini zarara sokacağını beyan etmişti. Şam, Halep ve Kudüs'te buz fabrikaları tesisinin zamana muhtaç olduğunun da altını çizen şirket ortakları, imtiyaz müddetinin iki sene daha uzatılmasını ve bu müddet zarfında gerekli şartların tamamlanamaması halinde yalnızca inşasına başlanamayan fabrika ile ilgili olan imtiyazın düşmesini talep etmişti.

Bu gelişmeler üzerine konu yeniden Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne havale edilmiştir. Tanzimat Dairesi kararında bu tarz bir talebin karşılanması için yeni ve özel bir izin çıkarılması gerektiğini vurgulayarak bunun karşılığında imtiyaz sahibinden daha önceki mukavele maddelerinde değişikliğe gidilmesinin istenmesini teklif etmişti. Tanzimat Dairesi tarafından önerilen değişiklikler arasında daha önce "pek fahiş" olarak belirlenmiş olan buz fiyatlarının 30 paradan aşağıya çekilmesi, imtiyaz sahibine imtiyaz bitiminde verilmiş olan öncelik hakkının kaldırılması ve buzların sağlığa uygun üretilip üretilmediğinin belediye tarafından denetlenmesi maddeleri bulunmaktaydı.

Tanzimat Dairesi'nin bu kararıyla eşzamanlı olarak Halep vilayetinden de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne konuyla ilgili bir telgraf gönderilmişti. Halep vilayeti bölgede hal-i hazırda bu boşluktan yararlanılarak adi ruhsat ile bir buz fabrikası kurulduğunu ve hatta birkaç kişi tarafından da gene adi ruhsatlarla burada buz fabrikası kurulmak üzere izin istendiğini ifade ederek Halep'i de içerecek şekilde bu tarz bir imtiyaz verilmesinin bölge için zarardan başka bir şey getirmeyeceğini vurgulamıştı. Nezaret de vilayetin görüşlerini yerinde bularak söz konusu imtiyazdan Halep'in çıkarılarak, buz fabrikası kurma hakkının Şam ve Kudüs şehirleri ile sınırlandırılmasına karar vermişti⁸⁴.

Ticaret ve Nafia Nezareti'nin bu kararları Reşid Matran'a iletilmiş ve Matran, Halep şehrinin kapsam dışı bırakılması, üretilen buzların sıhhi kontrolünün belediyece yapılması ve buz fiyatının 35 paradan 25 paraya indirilmesi maddelerini kabul etmekle beraber öncelik hakkının kaldırılması önerisine karşı çıkmıştı. Nezaretin Reşid Matran'ın şartlarını kabul etmesi üzerine taraflar arasında anlaşmaya varılmış ve yeni bir imtiyaz mukavelesi hazırlanarak yeniden Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne havale edilmişti. Müzakere esnasında azalardan biri buz fabrikaları inşası için imtiyaz verilmesi fikrine karşı çıkarak Halep'te olduğu gibi bu şehirlerde de adi ruhsatlar verilerek

---

⁸² BOA, ŞD 1214-29, Lef 2.

⁸³ *Aynı vesika*, Lef 1.

⁸⁴ BOA, ŞD 1217-3, Lef 1.

yerel tüccarlar tarafından bu fabrikaların kurulmasının teşvik edilmesini savunmuşsa da çoğunluk Şam ve Kudüs'te buz fabrikalarının kurulmasına şiddetle ihtiyaç olduğuna ve adi ruhsat verilse dahi buzun satışı için 25 paradan aşağı bir fiyat verilmesinin mümkün olmayacağına kanaat getirdiğinden dolayı söz konusu imtiyaz mukavelesi Kasım 1900 tarihinde kabul edilmişti⁸⁵. Bununla birlikte gerek vilayet salnamelerinde gerekse arşiv belgelerinde Kudüs ve Şam şehirlerinde buz fabrikası kurulduğuna dair bir bilgiye rastlanamadığından, söz konusu imtiyazın hayata geçirilememiş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Dersaadet, Biga ve İzmir buz fabrikalarının tesisinden sonra bu konuda imtiyaz almak üzere Babıali'ye bir diğer başvuru ise Adana, Tarsus ve Mersin'de buz fabrikaları inşa etmek üzere Ocak 1892 tarihinde yapılmıştı. Adana'da yaşayan doktor Butros Liki Efendi, civar dağlardan yaz aylarında halkın ihtiyacını karşılayacak derecede buz temin edilemediği gerekçesiyle kilosu Adana'da 40, Tarsus ve Mersin'de 50 paraya satılmak şartıyla günde üç ton buz imal edecek bir buz fabrikası tesis etmek üzere 15 sene müddetle imtiyaz talep etmişti⁸⁶. Butros Efendi ile eşzamanlı olarak Papadopulos Efendi tarafından da Adana, Tarsus ve Mersin'de yeterli miktarda buz imal ederek satmak için bu üç şehirden birinde bir buz fabrikası inşa etmek üzere Babıali'den imtiyaz istemişti⁸⁷. Ticaret ve Nafia Nezareti de birden fazla talip bulunması nedeniyle taraflardan daha iyi koşulları sağlayana imtiyaz verilmesinin uygun olacağı fikrini beyan ederek konuyu Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne havale etmişti. Bu esnada Butros Efendi imtiyaz müddetini 13 seneye, üretilecek buzun fiyatını ise Adana için 30, Tarsus ve Mersin için 35 paraya indirerek yeni bir mukavele hazırlamış ve nezarete sunmuştu. Bu gelişme üzerine söz konusu şartları sağlama imkanı olmadığı gerekçesiyle Papadopulos Efendi teklifini geri çekmek durumunda kalmıştı⁸⁸.

Butros Efendi'nin yeniden düzenlediği mukaveleye rağmen Tanzimat Dairesi buz imalının artık yaygın bir sanayi kolu haline geldiğinin altını çizerek bu nedenle buz fabrikaları kurulması işinin imtiyaz vermek suretiyle tekel haline getirilmesinin uygun olmadığına karar vermişti. Bu noktalardan hareketle Şura-yı Devlet, Butros Efendi'ye söz konusu şehirlerde fabrika kurma hakkının imtiyaz şeklinde değil, istendiği takdirde adi ruhsatlar yoluyla verilebileceğini

⁸⁵ *Aynı vesika*, Lef 2. Yeniden düzenlenerek Reşid Matran'a verilen imtiyaz mukavelesinin tam metni için bkz. *Aynı vesika*, Lef 3-4.

⁸⁶ BOA, BEO 246-18412, Lef 2. İmtiyaz şartnamesi müsveddesi için bkz. BOA, ŞD 1195-13, Lef 2. Gerçekten de kar ve buz elde edilebilecek dağların bu şehirlere son derece uzak olmasından dolayı buralarda satılan karın kıyyesi en az 40 paraya satılmakta, üstelik çoğu zaman da istendiği halde piyasada kar ve buz bulunamamaktaydı. BOA, DH.TMIK.M 24-102.

⁸⁷ BOA, T.HFN 956-98; BOA, ŞD 1195-13, Lef 8. Papadopulos Efendi'nin imtiyaz şartnamesi müsveddesi için bkz. *Aynı vesika*, Lef 9-10.

⁸⁸ BOA, ŞD 1195-13, Lef 11-13.

belirtmişti⁸⁹. Butros Efendi her ne kadar Şam, Halep ve Kudüs'te buz fabrikaları kurulması için benzer bir imtiyaz verildiğini hatırlatarak imtiyaz talebini 1895 senesinde tekrarlamışsa da bu istek Şura-yı Devlet'in ilgili kararı gerekçe gösterilerek kabul görmemişti⁹⁰.

3.2. Adi Ruhsatlar Dönemi

Buz fabrikaları kurulmasına dair verilen izinlerin imtiyaz sıfatından çıkarılarak adi ruhsata indirgenmesi düşüncesi aslında Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azalarının bir kısmı tarafından, daha önce Halep, Şam ve Kudüs imtiyazı meselesi gündeme geldiğinde de ortaya atılmış fakat kabul ettirilememiştir. Adana, Tarsus ve Mersin imtiyazı vesilesi ile, Tanzimat Dairesi azalarının bir kısmı tarafından bir müddettir dillendirilmekte olan, yaygın bir sanayi kolu haline gelen buz fabrikalarının tekel halinden çıkarılarak adi ruhsatlar yoluyla önünün açılması düşüncesi 1892 senesinden sonra hayata geçirilmiştir. Adana, Tarsus ve Mersin için yapılan başvuru üzerine Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin aldığı karar, bu tarihten sonra İmparatorluğun genelinde aynı şekilde uygulanmaya devam edilmiştir. Bu bağlamda Şam, Halep ve Kudüs şehirleri için verilen imtiyaz buz fabrikaları tesisinde şahıslara tekel oluşturacak şekilde ayrıcalık tanınmasının son örneği olmuş ve bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında kurulmak istenen buz fabrikalarının hepsi için imtiyaz yerine adi ruhsatlar verilmesine başlanmıştır.

Söz konusu dönemde adi ruhsatlar yoluyla tesis edilen buz fabrikalarının mekansal dağılımına bakıldığında, dönemin konjonktürüne uygun bir süreç gözlemlenmektedir. 1870 sonrası fabrikalaşma sürecinde yüksek nüfusu ve iç ve dış pazarlara olan deniz ve tren bağlantısı nedeniyle Selanik; Çukurova deltasına yakınlığı ve ulaşım imkanları nedeniyle Adana ve barındırdığı yüksek oranlı yabancı ve gayr-i Müslim nüfus ile yoğun ulaşım ağları açısından İzmir ve Edirne başı çeken bölgeler olmuştur⁹¹. Buz fabrikalarının tesis sürecinde de bu şehirler istisna oluşturmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Ortadoğusu'nun önde gelen şehirlerinden Hudeyde, Bağdad ve Halep'te de buz fabrikaları kurulmuştur. Bu şehirler kuşkusuz sahip oldukları nüfus, İmparatorluk merkezi ile sıkı bağları ve ulaşım imkanları açısından fabrika kurulum sürecinde rol oynamışlardır.

Adi ruhsatla kurulan buz fabrikalarında bir diğer dikkat çekici nokta ise bu fabrikaların bir çok kez birden fazla ürün temin etmek amaçlı tesis edilmesidir. Nitekim genel olarak bakıldığında adi ruhsatla kurulan fabrikalarda buz üretimi bölgesine göre un, pamuk veya bira üretimiyle birlikte yapılmıştır. Bunun yanı sıra buz üretiminin un ve pamuk gibi bölgenin önemli ihtiyaç maddeleri ile

⁸⁹ BOA, BEO 246-18412, Lef 2.

⁹⁰ BOA, DH.TMIK.M 24-102.

⁹¹ Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire*, s. 36-39; Quataert, "Manufacturing", s. 901-904.

birlikte yapılması, kar ve buza yöre halkının gösterdiği ilgi ve duyduğu ihtiyacı göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Adi ruhsat verilerek inşasına başlanan ilk buz fabrikası⁹² Selanik'te, Vardar kapısı haricinde Beş Çınar Bahçesi caddesinde, Alatini biraderler tarafından kurulan bira fabrikasının bir parçası olarak 1891 senesi nihayetinde kurulmuştur⁹³. Zira bira imalatı ancak buz fabrikasından bira fabrikasına toprağından altından geçen borular sayesinde nakledilen soğuk sular vasıtasıyla mümkün olabilmekteydi. Bu durum da bira imali için bira fabrikalarının içerisinde bir buz fabrikası oluşturulmasını zorunlu kılmaktaydı. Bununla birlikte Alatini biraderlere ait buz fabrikası yalnızca bira imali için kullanılmamış, bu fabrikada üretilen buzlar Selanik şehri içerisinde de satışa sunulmuştur⁹⁴. Selanik şehrinde kurulan ikinci buz fabrikası ise Ocak 1909'da Vardar Kapısı yakınlarında Yorgiyadis Efendi ve ortakları tarafından kurulmuştur⁹⁵. Ayrıca Selanik vilayetine bağlı Kavala kasabasında da Mayıs 1908'de bir buz fabrikası kurulmuştur. Kavala buz fabrikası Selanik'teki Alatini Commercial Kumpanyası'na mensup İtalyan Devleti tebaasından ve tüccardan Mösyö Lazari Mizrahi⁹⁶ tarafından Küçük Orman mevkiinde buz imaline mahsus olarak inşa edilmişti⁹⁷.

Selanik'in yanı sıra Edirne vilayetinde de bir çok buz fabrikası kurulmuştur. Bunlardan ilki Mart 1902'de Edirne'de Karaağaç karyesinde Osmanlı tebaasından Manolaki ve Avusturya tebaasından Matheus Rosentall tarafından petrol ile çalışan makineler kullanılarak inşa edilmiştir⁹⁸. Temmuz 1908'de ise bu

---

⁹² Aslında imtiyaz talep etmeksizin ilk buz fabrikası kurma girişimi Basra şehrinde Aşar boğazında buz, un ve denk (balya) üretmek üzere Musevi tüccarlardan Yamin bin Harun tarafından Şubat 1890 tarihinde yapılmış fakat belirlenemeyen nedenlerle sonuçsuz kalmıştır. BOA, T.HFN 656-52; BOA, T.HFN 655-23; BOA, T.HFN 655-62; BOA, T.HFN 657-28.

⁹³ BOA, İ.MMS 127-5411, Lef 1; BOA, İ.RSM 20-22, Lef 2; BOA, BEO 134-9983. Bira ve buz fabrikasının kurulması için Alatini biraderlerin talebi akabinde vilayetten bu tarz birer fabrikanın kurulmasının uygun olmadığı konusunda görüş alınmış ve vilayetin de onayı ile söz konusu fabrikalara ruhsat verilmişti. BOA, Yıldız Hususi Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 297-39, Lef 1. Selanik'te mukim Alatini ailesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasındaki en önemli girişimcilerdendi. Aile 1850lerin ortasında Selanik'te önce buharla çalışan un fabrikası daha sonra ise gene buhar gücüyle çalışan tuğla fabrikası inşa etmişti. Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire*, s. 37.

⁹⁴ BOA, İ.RSM 20-22, Lef 1.

⁹⁵ BOA, BEO 3489-261643.

⁹⁶ BOA, *Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL)* 103-10205. Nitekim Alatini ailesi Selanik'teki önemli Yahudi ailelerinden Mizrahi, Fernandez ve Torreslerle işbirliğine gitmiş ve bu aileler Alatinilerin desteğiyle bir çok fabrika kurmuştu. Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire*, s. 37.

⁹⁷ BOA, BEO 3313-248433; BOA, İ.RSM 31-9.

⁹⁸ BOA, İ.RSM 16-38, Lef 4-5; BOA, BEO 1454-146486, Lef 1.

defa Aleksandır Balta Efendi tarafından Lüleburgaz'da un, susam yağı, helva, lokum ve buz imaline mahsus bir fabrika inşa ettirilmiştir⁹⁹. Aleksandır Efendi bundan birkaç sene sonra 1911 senesi Temmuz'unda ise Cısr-i Ergene (Uzunköprü) kazasında buz, peynir ve yağ imaline mahsus bir fabrika kurma ruhsatı elde etmiştir¹⁰⁰. Bunu 1912 Temmuz'unda Edirne vilayetine bağlı Kırkkilise kasabası civarında Hacı Yenaki oğlu Kostaki Efendi'nin sahip olduğu arazi üzerinde hem un hem de buz üretmek üzere kurmuş olduğu fabrika izlemiştir¹⁰¹.

Balkan coğrafyasının yanı sıra Anadolu'da da bir çok buz fabrikası açılmıştır. Eylül 1908'de tüccardan Hristaki Atnaşole ve Teopoli Kardiyakopulo tarafından İzmir şehrinde Punta (Alsancak) civarında bir buz fabrikası açılmıştır¹⁰². İzmir'in yanı sıra Adana vilayetinde de bir çok buz fabrikası kurulmuştur. Şubat 1909'da Yunan tebaasından Koski Kokonaki Adana vilayetine bağlı Mersin kasabası Kıbrıslı mahallesinde sahip olduğu arsa üzerine pamuğu tohumundan ayırmak, buz imal etmek, çam kabuklarını ufaltmak ve un imal etmek üzere bir fabrika tesis etmek üzere ruhsat almıştır¹⁰³. Haziran 1911 tarihinde Osmanlı tebaasından Mösyö İstefanaki Zotos kendisine ait Adana'nın Sucuzâde mahallesindeki arsa üzerine ruhsatsız olarak Şubat 1909'da kurulmuş olan¹⁰⁴ pamuk, un ve buz imaline mahsus fabrika için ruhsat başvurusunda bulunmuştur¹⁰⁵. Bu talep üzerine gerek vilayet meclisi gerekse merkez bu fabrikasının devamında bir sakınca olmadığına karar vermiş¹⁰⁶ ve Eylül ayında fabrikanın resmi hale getirilmesi yönünde bir irade yayınlanmıştır¹⁰⁷. 1912 senesi Ağustosunda yine aynı şekilde Adana şehrinde, Şaban mahallesinde, Ramazanzâde Mehmed Paşa ile Halil Bey'in evkafından olup Mihail oğlu Habib mahdumu Sofokli'nin sahip olduğu arazide buz ve pamuk fabrikası kurulmasına dair ruhsat verilmiştir¹⁰⁸. Ocak 1915 senesinde ise sıcak iklimiyle meşhur Konya vilayetine bağlı Antalya sancağında mutasarrıflığın girişimiyle bir buz fabrikası kurulmasına teşebbüs edilmişse de, Babıali konun ya yerel girişimciler veya belediye vesilesiyle çözümlenmesi gerekeceği gerekçesiyle bu girişimi engellemiştir¹⁰⁹.

⁹⁹ BOA, ŞD 1225-25.

¹⁰⁰ BOA, BEO 3890-291688.

¹⁰¹ BOA, DH.İD 107-50, Lef 1-2.

¹⁰² BOA, İ.RSM 32-22.

¹⁰³ BOA, ŞD 1227-25, Lef 1-2.

¹⁰⁴ BOA, ŞD 79-47, Lef 8.

¹⁰⁵ *Aynı vesika*, Lef 6.

¹⁰⁶ *Aynı vesika*, Lef 4; BOA, *İrade Maliye (İ.ML)* 90-23, Lef 2.

¹⁰⁷ *Aynı vesika*, Lef 3-4.

¹⁰⁸ BOA, DH.İD 107-52, Lef 1-3; BOA, BEO 4074-305495.

¹⁰⁹ BOA, DH.İD 211-1.

Balkan ve Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Arap coğrafyasında da bir çok buz fabrikası teşebbüsü olmuştur. Bölgede buz fabrikası kurma teşebbüslerden ilki Yemen vilayetine bağlı Hudeyde sancağında olmuştur. Hudeyde belediyesi Haziran 1905 tarihinde bölgede mevcut bulunan çok sayıda askeri nüfus ve hakim olan sıcaklığı göz önünde bulundurarak burada bir buz fabrikası kurulmasını talep etmiş ve belediye eliyle Hudeyde sancağında buz fabrikası kurulması fikri Babiali tarafından da kabul edilmişti¹¹⁰. Bununla birlikte üzerinden bir sene geçmesine rağmen fabrikanın kurulmasına bir türlü başlanamamıştır¹¹¹. Bunun üzerine Yemen Teftiş Heyeti başkanı Ferik Ferid Paşa, Yemen'e asker sevkiyatının yapılmaya başlandığını ve bölgenin sıcaklığını hatırlatarak İsviçre'den en yeni teknoloji ile üretilmiş bir buz makinesinin getirilmesini ve fabrikanın kurulması için gerekli binanın yapımına da bir an evvel başlanılmasını Babiali'den talep etmişti¹¹². Bunun üzerine merkez ile vilayet arasında buz fabrikasının kurulması için gerekli meblağın nereden sağlanacağı konusunda yapılan uzun müzakereler neticesinde¹¹³ söz konusu meblağ bir kısmının vilayetin belediyeye olan borcuna mahsup edilmesine ve bu şekilde bir an önce fabrikanın inşasına başlanılmasına karar verilmişti¹¹⁴.

Hudeyde'nin akabinde Ocak 1908'de buz ve un imal etmek üzere Halep'te eşraftan Müderriszâde Fuad Bey tarafından bir fabrika tesis edilmiştir¹¹⁵. Gene 1909 senesi Kasım ayında Halep tüccarından Alfred Gerardi şehirde buz imal etmek üzere bir fabrika kurmak üzere merkezden ruhsat almıştı¹¹⁶. Bunun yanı sıra kuruluş tarihi tespit edilememekle birlikte bu dönemde Beyrut'ta Corc Kofili Leon ve Ardani Davak tarafından işletilen bir buz fabrikası olduğu bilinmektedir¹¹⁷.

Buz fabrikası tesis edilen yerlerden bir diğeri de Bağdad şehri olmuştur. Aslında 1880lerden itibaren belediye yoluyla ve makineler vasıtasıyla Bağdad şehrine buz tedarik edilemeye başlanmış¹¹⁸ ve yeni alınan makinelerle 1908 yılında şehir içerisinde dağıtım yapılan bölgeler çoğaltılmıştı¹¹⁹. Bunun akabinde 1908-1911 seneleri arasında İngiliz tebaasından Hintli Abdülali Efendi ve

---

¹¹⁰ BOA, *BEO* 2617-196211. Hatta önce seyyar buz makineleri ithal edilmesi düşünülmüşse de bu tarz bir buz makinesi mevcut olmadığına anlaşılmaması üzerine sabit buz makinesi temin edilmesine karar verilmişti. BOA, *DH.ID* 38-1-22, Lef 2.

¹¹¹ BOA, *BEO* 2790-209190, Lef 1.

¹¹² BOA, *DH.MKT* 1027-50, Lef 6.

¹¹³ *Aynı vesika*, Lef 7-13.

¹¹⁴ BOA, *İrade Dâbiliye (İ.DH)* 1448-14, Lef 2. Bununla birlikte arşiv kaynaklarında Hudeyde'de böyle bir fabrika kurulmuş olduğuna dair bir kayıta rastlanamamıştır.

¹¹⁵ BOA, *İ.RSM* 30-29; BOA, *ŞD* 1224-61.

¹¹⁶ BOA, *ŞD* 1228-65, Lef 1-3.

¹¹⁷ BOA, *ŞD* 2304-7; BOA, *ŞD* 2303-32.

¹¹⁸ BOA, *ŞD* 2162-60, Lef 5; BOA, *DH.MKT* 1977-53; BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruşât Evrakı (Y.MTV)* 67-46.

¹¹⁹ BOA, *DH.MKT* 1280-69, Lef 1; BOA, *ŞD* 603-23.

biraderleri tarafından Bağdad şehrinde bir buz fabrikası tesis edilmiştir¹²⁰. Aslında Abdülali biraderlere ait buz fabrikası herhangi bir ruhsat almaksızın kurulmuştu. Fakat bölgede hakim olan sıcak iklim koşulları ve bundan dolayı yöre halkının buza olan ihtiyacının neredeyse bir zaruret halini alması göz önünde bulundurularak fabrika devlet tarafından kapatılmamış ve işlemeye devam etmiştir¹²¹.

4. Sonuç

Avrupa'da yaşanan sanayi devrimi, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatının bir dönüşüm sürecine girmesine sebep olmuştur. Bu dönüşüme maruz kalan alanlardan biri de 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmakta olan kar ve buzun üretim şekli ve piyasası olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru buz temininde yaşanan makineleşme süreci, buzun temin biçiminin değişmesine ve yoğun ele emeğinin yerini yüksek oranda üretim sağlayan buz fabrikalarının almasına neden olmuştur. Bununla birlikte buz temininde yaşayan sanayileşme karcı-buzcu esnafını piyasadan silinmesini sonucunu doğurmamıştır.

Kar ve buzun teminini kolaylaştıran ve istenildiği zaman piyasada bulunabilen bir tüketim maddesi haline getiren buz makinelerinin keşfi, ilk etapta devletin müteşebbisleri özendirmek adına fabrika kurma hakkını imtiyaz şeklinde vermesine neden olmuştur. Bu şekilde İmparatorluk genelinde verilen imtiyazlar daha çok üst düzey Osmanlı bürokratlarına veya yerel eşrafa verilmiş, imtiyazı elde eden şahıslar tarafından ise yabancılara veya gayr-ı Müslim Osmanlı tebaasına aktarılmıştır. Bu durumun sermaye temin etmedeki sıkıntıyı gidermek amaçlı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İzmir örneğinde olduğu gibi yabancı sermaye dahil olmaksızın kurulan Kollektif Şirket yaşamını idame ettirememiş ve Anonim Şirket haline dönüştürülerek yabancı sermaye dahil edilmesi yolu seçilmek zorunda kalmıştır.

1892 yılından itibaren suni buz üretiminin yaygın bir sanayi kolu haline alması, buzun tüketim alanlarının artması ve kullanımının yaygınlaşması sonucu buz fabrikalarının kurulması bir imtiyaz olmaktan çıkarılmış ve taliplerine adi ruhsatlar yoluyla izin verilmeye başlanmıştır. Bu şekilde hem İmparatorluk genelinde buz fabrikalarının yaygınlaşması ve özellikle sıcak bölgelerde bir gereklilik haline alan kar ve buzun temininin kolaylaştırılması, hem de buz satışının tekel halinden çıkarılarak rekabet ortamı yaratılması ve fiyatların düşürülmesi hedeflenmekteydi. Adi ruhsatlar yoluyla yaygınlaşan buz fabrikalarının tesisinde ise imtiyaz sürecinde olduğu gibi gayr-ı Müslim tebaanın yoğunlukta olduğunu ifade etmek mümkündür. Bunun yanı sıra az miktarda Müslüman Osmanlı tebaası ve kimi zaman ise devletin bizzat kendisi buz fabrikaları açmak üzere girişimlerde bulunmuştur.

¹²⁰ BOA, BEO 3953-296464, Lef 2.

¹²¹ BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstisare Odası (HR.HMŞ.İŞO)* 72-39, Lef 3.

19. yüzyılın ortasından İmparatorluk yıkılana değin süren bu süreç içerisinde Balkanlardan Ortadoğu'ya İmparatorluğun hemen her kesiminde bir çok buz fabrikası kurma girişimi olmuş, bunlardan bir kısmı başarılı olurken bir kısmı ise çeşitli nedenlerle akim kalmıştır. Devletin, halkın ihtiyaçlarına çare bulmak üzere geliştirdiği modern çözümler bağlamında değerlendirilebilecek olan buz fabrikaları tesisi, halkın buz ve kar teminini kolaylaştırmış, bu maddelerin kullanım alanlarını genişletmiş ve özellikle yaz aylarında bir ihtiyaç haline gelen bu üretim maddelerini hijyenik koşullarda elde edilebilmesini sağlamıştır.

Kaynakça***A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*****1. İrâdeler**

İrâde Dâhiliye (İ.DH)

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT)

İrade Maliye (İ.ML)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Rûsumat (İ.RSM)

İrâde Şehremâneti (İ.ŞE)

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF)

2. Babîâlî Evrak Odası (BEO) Sadaret Evrakı

Bâbiâlî Evrak Odası (BEO)

Babîâlî Evrak Odası Divan Kalemî Mukavelenameler (A.DVN.MKL)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM)

3. Dâhiliye Nezareti Evrakı

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)

Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî (DH.MKT)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH.TMIK.M)

Divan-ı Hümayun Sicillatı Mukavelat Defterleri (A.DVNS.MKLT.d)

4. Hariciye Nezareti Evrâkı

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

5. Yıldız Evrakı

Yıldız Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK)

6. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)**7. Şûra-yı Devlet Tasnifi (ŞD)****8. Rumeli Müfettişliği Evrakı**

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL)

9. Ticaret ve Nafia Nezareti Tasnifi (T)

Ticaret ve Nafia Nezareti Heyet-i Fenniye (T.HFN)

Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi İdaresi (T.SNİ)

B. Kitap ve Makaleler

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Dönemi Tabvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001.

AYDIN, Mahir, “Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi”, *Yaşay Sorun Ermeni Meselesi* (der. Mahir Aydın), İstanbul 2008, s. 25-40.

BİLGİN, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı 1453-1650*, İstanbul 2004.

BİLGİN, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006.

CAVİD, İbrahim, *Aydın Vilayeti Salnamesi (R.1307/H.1308)*, (haz.Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin), Ankara 2010.

CLARK, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara 2006, s. 467-480.

GİZ, Adnan, “İslah-ı Sanayi Komisyonu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s. 1360-1362.

GROSS, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus (1860-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georgetown University 1979.

GÜRAN, Tefik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 235-257.

IŞIN, Mary Priscilla, *Güllübeşeker: Türk Tatlıları Taribi*, İstanbul 2008.

KALA, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 286-301.

KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 269-278.

KORALTÜRK, Murat, “Osmanlı Devleti’nde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu”, *Osmanlı*, C. 3, , Ankara 1999, s. 443-448.

KURT, Burcu, “Osmanlı Sosyal Hayatında Yenileşmeye Bir Örnek: Buz Temininde Modernleşme ve Dersaadet Buz Fabrikası”, Yayınlanmamış Tebliğ, *Nizâm-ı Cedid Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 21-22 Mayıs 2012.

MARTAL, Abdullah, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, *Osmanlı*, C. 3, , Ankara 1999, s. 279-285.

MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme (19.Yüzyıl)*, İzmir 1999.

MARTAL, Abdullah, “İzmir Buz Fabrikası”, *Tepekule Tarih*, C. 2 (2000), s. 86-90.

ÖNSOY, Rıfat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”, *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984), s. 5-12.

- QUATAERT, Donald, "Manufacturing", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 888-933.
- QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999.
- QUATAERT, Donald, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire (1800-1914)*, İstanbul 1992.
- SAMANCI, Özge, "Kar, Şerbet ve Dondurma", *Yemek ve Kültür*, 9 (2007), s. 146-150.
- SARÇ, Ömer Celal, "The Tanzimat and Our Industry", *The Economic History of the Middle East (1800-1914)* (ed. Charles Issawi), Chicago 1966, s. 46-59.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46 (2009), s. 53-69.
- TOPRAK, Zafer, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1345-1347.